

SIFAT SO'Z TURKUMINI O'QITISHDA KORPUSGA ASOSLANGAN TA'LIM TEXNOLOGIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim usullaridan biri bo'lgan korpusga asoslangan texnologiyasining bir qator afzalliklari o'zbek tilining sifat so'z turkumini o'qitish misolida tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, elektron korpusdan unumli foydalanib, o'zbek tilini ikkinchi til yoki chet tili sifatida o'qitish jarayonida o'rganuvchilar uchun keng imkoniyatlar yaratadi hamda olingan bilimlar matndagi kontekstologik namunalar asosida yanada mustahkamlanadi. O'quvchi til kompetensiyasini egallash uchun nazariy tasavvurga ega bo'lishdan avval olingan obyektning jonli nutq tarkibida tahlil qilishi va shaxsiy munosabat bildirishi orqali egallagan bilimni mustahkamlab boradi. Tadqiqotimizning asosiy maqsadi tilni o'rganish va o'qitishda pedagogik qulay muhit yaratish uchun (o'zbek tilidagi sifat so'z turkumi misolida) korpus texnologiyasining afzalliklari va foydalanish usullarini tavsiya qilishdan iborat.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, korpus, kompyuter lingvistikasi, til kompetensiyasi.

Tilshunoslik va boshqa sohalar doirasida korpusga asoslangan yondashuv so'nggi qirq yillikdan boshlab tadbiiq etila boshlangan. 1980-yil o'rtalaridan boshlab tilshunoslikning turli yo'nalishlarida korpus lingvistikasida erishilgan yutuqlardan faol qo'llanila boshlandi. Biberning ta'kidlashicha, 1755-yili Jonson lug'atida matndan olingan namunlar uchun korpusdan foydalangan. Manbalarda 1800-yillarning oxirida esa Oksford ingliz tili lug'atining birinchi nashri uchun ham korpusdan foydalanilganligi qayd etiladi. 90-yillarning boshlarida korpus lingvistikasida erishilgan natijalar faol ravishda ta'lim sohasida ham qo'llanila boshlandi. Endilikda Lankaster, Oksford, Graz, Bertinoro, Granada, Parij va Lissabonda odatiy tarzda "Ta'lim va Til korpuslari" bo'yicha o'tkazilgan va an'anaviy tarzda o'tkazilayotgan xalqaro anjumanlarning tashkil etilayotgani soha vakillarining qiziqishlari ortib borayotganidan dalolat beradi [5].

Dunyo olimlarining tilni ona tili va chet tili yoki ikkinchi til sifatida o'rganish hamda o'qitishda korpusga asoslangan yondashuvning afzalliklari haqida Tonny McEnery, Richard Xiao, Erik D. Brill, Samina Dazdarevik, Amela-Lukac Zoranik, Fahreta Fijuljanin kabi yetakchi olimlarning izshlarida tanishish mumkin [3,4]. Shu jumladan, Eric Atwellning "Korpus lingvistikasi va til o'rganish" ("Corpus linguistics and language learning") nomli maqolasi, Yeliz Ergulning "Lug'atni o'rgatish jarayonida korpusga asoslangan materiallardan foydalanish samaradorligi" ("The effectiveness of using corpus-based materials in vocabulary teaching") mavzusidagi desertatsiyasi e'tiborga molik.

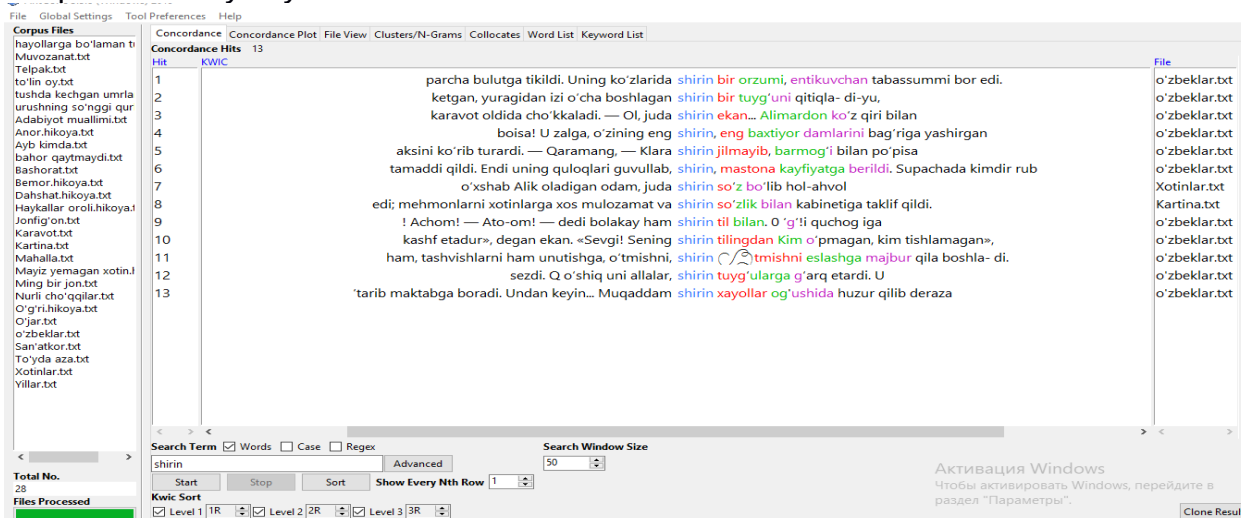
O'zbekistonda til o'qitishda korpusdan foydalanish borasidagi ilk tadqiqotlar sifatida Nilufar Abduraxmonovanning "Korpusga asoslanib o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish" (2018), "O'zbek tilida sinonimiya hodisasini o'qitishda korpusdan foydalanish" (2019) nomli maqolasini qayd etish mumkin [1].

Korpus – elektron matnlarning lingvistik ma'lumotlar bazasi sifatida tayyor olingan majmui hisoblanadi. Unda turli uslubga tegishli og'zaki va yozma matnlar o'z ifodasini topadi. Korpusning elektron ko'rinishidagi modellari turlicha bo'ladi. Ularning ba'zilaridan onlayn orqali foydalanish imkoniyati mavjud bo'lsa, ayrimlari CD-formatda yuklab olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Har ikkisining foydalanish imkoniyatlari turlicha bo'lgani bois muayyan qulayliklariga ega.

Korpusda asosan uch xil turdagi ma'lumotni olish mumkin: empirik ma'lumot, statistik ma'lumot va metama'lumot²². Empirik ma'lumotda foydalanuvchilar korpusdan matndan olingan namunalar to'plami sifatida foydalanadi. Lug'at tuzishda yoki grammatikani tanishtirishda matndan olingan fragmentlar o'rganuvchilarga ilova qilinadi. Korpusdan olingan statistik ma'lumot esa sohaning muayyan tadqiqot doirasida so'z, so'z birikmasi yoki konkordans, frazalarning chastotasi va ularning sintaktik strukturasi miqdor jihatdan analiz qilib, ayni qo'yilgan masala uchun asos vazifasini o'taydi. Metama'lumot (asar muallifi, jinsi, yoshi yoki asar qahramonlariga tegishli belgilar) esa matnlarning ekstralingvistik ma'lumotlaridan iborat bo'lib, lingvistikaning turli sohalar uchun o'rganish manbai bo'lib xizmat qiladi.

Bizning tadqiqotimizda o'zbek tili ikkinchi til sifatida o'qitishda korpusga asoslangan ta'lim texnologiyasi morfologiyada ot so'z turkumi misolida o'rganish obyekti sifatida olingan. An'anaviy o'qitish tizimida morfologiya asosan nazariy aspektda, so'ngra unga amaliy topshiriqlar berish orqali tushuntirish berilgan. Korpusga asoslangan ta'lim texnologiyasida ot so'z turkumi kontekst tarkibida obyekt sifatida olinadi va unga oid nazariyaga murojaat etiladi. Masalan, sifatga quyidagi xususiyatlar tegishli bo'lsin: sifat tuzilishiga ko'ra tub sifatlar va yasama sifatlar; ifodalayotgan tushunchaning ma'nosiga ko'ra rang-tus, shakl-hajm, ma'za-tam, xususiyat bildiruvchi, holat bildiruvchi, hid bildiruvchi va o'lchov bildiruvchi sifatlar. Umuman olganda o'quvchiga sifatning tub yoki yasama tarzida ajratishning nima ahamiyati mavjud, siaftning ma'no turlarini bilish qay darajada ahamiyatli va uni bilish qanday til bilish ko'nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu masalaga maqolamizda yechim topishga harakat qildik.

Bizning tadqiqotimizda o'zbek tili ikkinchi til sifatida o'qitishda korpusga asoslangan ta'lim texnologiyasi morfologiyada sifat so'z turkumi misolida o'rganish obyekti sifatida olingan. An'anaviy o'qitish tizimida morfologiya asosan nazariy aspektda, so'ngra unga amaliy topshiriqlar berish orqali tushuntirish berilgan. Korpusga asoslangan ta'lim texnologiyasida sifat so'z turkumi kontekst tarkibida obyekt sifatida olinadi va unga oid nazariyaga murojaat etiladi. Tadqiqotimizda matnlarning korpus analizi uchun o'rganish obyektida yozuvchi Ulug'bek Hamdam ("Muvozanat", "Haykallar oroli") va Abdulla Qahhorning asarlari ("O'zbeklar", "Kartina", "Xotinlar") olindi. Kompyuter analizi uchun AntConc ilovasidan foydalanib, olingan asarlar .txt shakliga keltirildi. AntConcga xos xususiyatlar matnning chastotasi, konkordansi, so'z shakllari va matnda uchraydigan so'zlarning umumiy ro'yhatini ko'rish mumkin. Masalan, *shirin* so'zini o'rganish obyekti sifatida olsak, uning konkordansini topish orqali unga yaqin bo'lgan so'z valentliklarini ham aniqlash imkoniyati yaratiladi.

²²Edited Anke Lüdeling, Merja Kytö Corpus Linguistics: An International Handbook (Volume 1), Berlin, 2008. -P. 9

Bundashirinso'ziorzu, til, xayol, so'z, tuyg'u kabiotsot'zturkumidagiva jilmaymoqfe'lso'zturkumidagiso'zlarbilanbirikib, so'zberikmasis haklidavalen tliknihosilqiladi: shirinorzular, shirinxayol, shirintuyg'u, shirintil, shirinjilmaymoq.

Kontekstdano linganushbumi sollardashirin leksemasingleksikma'nosidamavjudbo'lganbeg'uborlik, poklik, yoqimlilik kabisemantikotten kalariyuzagachiqqan. Buesashirinleksemasinifa qatmaza-ta'mniifoda lovchisifatso'zturkimidagiso'zsifatidatushunishimkoniyatidanko'rakengroqma'nodaqo'llashim koniyatimavjudliginiko'rsatadi.

Aziz, qadrdonkabixususiyatbildiruvchi sifatlarhamo'zbektilinio'ragunv chichetellikdaqiyinchiliktug'dirishimumkin. Sababi bu kabi sifatlar "qadrdonim", "azizim" shaklida otlashgan holatda qo'llanish hollari ko'p uchraydi. Bir qarashda bu ot so'z turkumidek tasavvur uyg'otishi mumkin, lekin aslida "qadrdon insonim (yoki do'stim)", "aziz insonim" ma'nosida qo'llanilgan bo'ladi. Buni yaxshi bilish uchun o'rganuvchi sifatlatrning otlashishi haqida ma'lumotga ega bo'lishi kerak. Otlashish kontekst orqali o'rgatilsa, samarali natija beradi.

O'zbek tilida sifat so'z turkumi oddiy, qiyosiy, ortirma daraja shaklida turli semantik ottenkalariga ega bo'ladi. Bundan tashqari sifat bo'lib kelgan so'z boshqa so'z turkumlarning yasaliishiga va boshqa so'z turkumlar sifatning yasaliishiga asos bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yasama so'zlarda istalgan qo'shimcha qo'shilgan taqdirda ham asosda anglashilgan so'zning ma'no ottenkasi saqlanib qoladi. Bu kontekstda ifodalangan so'zning boshqa so'zlar qurshovidagi voqealanishida ifodalangan ma'no anglashiladi. Masalan, *chiroy*, so'ziga *-li* sifat yasovchi qo'shimchasi qo'shilishi natijasida *chiroyli* shaklidagi yasama yasama sifat hosil bo'lgan, lekin *chiroyli* leksemasida "chiroyga ega bo'lishlik", "ijobiylik" semalari mavjud.

Korpus asosida o'qitish o'quvchida mustaqil ishlash, solishtirish, analiz qilish va xulosa chiqarish kabi ko'nikmalarning shakllanishiga ham xizmat qiladi. O'quvchilar faqat so'zning shakli (nomemasi)ni emas, balki ottenkalari (semalari)ni ham o'rganadi. Bu esa so'zlararo grammatik munosabatlarni bog'lashda katta hamiyatga ega. Grammatik qo'shimchalarning nazariy tavsifi namunlardan olingan misollar orqali tushuntirilsa, u haqidagi tasavvur yanada oydinlashadi. Umuman olganda grammatikani korpus asosida o'qitish o'rganuvchilarning tilni tez va oson o'zlashtirishi uchun muhim manbadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. *Abdurakhmonova Nilufar, Urdishev Qobil*. "Corpus based teaching Uzbek as a foreign language"// Journal of foreign language teaching and applied linguistics, 2019
2. *Abduraxmonova Nilufar, Xayrullaeva Gulshoda*. "Ot so'z turkumini o'qitishda korpusga asoslangan ta'lim texnologiyasi"// IIm sarchashmalari, 2019
3. *Eric D. Brill*. A Corpus-Based Approach to Language Learning". 1993. B. 1, 29, 133.
4. *Samina Dazdarevic, Fahreta Fijuljanin, Amila Lukac-Zoranic*. "Benefits of corpus-based approach to language teaching" // Balkan Distance Education Network – BADEN Newsletter, Issue 7, 2015. P. 2-4.
5. *Tony McEneary and Richard Xiao*. What Corpora Offer in Language Teaching and Learning. 2010. 364-373.